

PAZ-ANDRADE NO NACIONALISMO GALEGO DE ENTREGUERRAS

Justo Beramendi
Catedrático Emérito de Historia Contemporánea
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Descríbese aquí o papel que xogou Valentín Paz-Andrade na organización do nacionalismo galego, dende a época das Irmandades da Fala até o comezo da Guerra Civil española, analizando a súa participación na política galeguista á luz dos debates internos e das estratexias dos diversos grupos nacionalistas.

Abstract: The aim of this essay is to give an account of Valentín Paz-Andrade's involvement in the political organization of Galician nationalism, from the days of Irmandades da Fala to the beginning of the Spanish Civil War. His participation in Galician politics is studied in the light of the internal debates and strategies of the several nationalist groups.

Palabras chave: Valentín Paz-Andrade, política galega, nacionalismo.

Key words: Valentín Paz-Andrade, Galician politics, nationalism.

O obxectivo destas páxinas é dar noticia dos principais aspectos da participación de Valentín Paz-Andrade (1898-1987) no nacionalismo galego dende os primeiros pasos das Irmandades da Fala até o inicio da Guerra Civil pasando pola fundación e consolidación do Partido Galeguista. Nado nun ano tan crucial como 1898, pertence xunto con Vítor Casas, Xaime Quintanilla, Ramón Villar Ponte ou Alexandre Bóveda á xeración intermedia entre a dos fundadores (Antón Villar Ponte, Antón Losada, Vicente Risco, Lois Porteiro, Lois Peña Novo ou Castelao) e a dos máis novos que non terán protagonismo até os anos da República (Fernández del Riego, Carballo Calero, Filgueira Valverde, Illa Couto).

ENTRADA E PRIMEIROS PASOS NO NACIONALISMO

O seu achegamento ó nacente nacionalismo galego prodúcese probablemente entre 1917 e 1918 mentres estuda Dereito en Santiago e pola influencia de Lois Porteiro e Lois Peña Novo, membros os dous do grupo que fundara a Irmandade da Fala da cidade o 28 de xuño de 1916. Dende a súa chegada a Compostela, Paz-Andrade amosou unha precoz vocación periodística con colaboracións na prensa local¹. A primeira noticia documentada que teño da súa militancia é a intervención que fai no mitin destinado a universitarios que a IF celebra na Sociedad Económica de Santiago en xaneiro de 1919 no que comparte tribuna con Francisco Vázquez Enríquez, Antón Villar Ponte e Salvador García-Fernández Bodaño, este último compañeiro de Facultade. Porén, el fala nas súas memorias (T. Calvo, 1998: 30) de que xa colaborara na campaña das eleccións xerais de febreiro de 1918. En todo caso, está claro que neses anos foise formando un grupo de universitarios afiliados á Irmandade ou simpatizantes do nacionalismo que traballaba politicamente nas aulas. A organización formal dese grupo prodúcese co gallo da II Asemblea Nacionalista tida en Santiago en novembro de 1919. No ronsel da asemblea fúndase a primeira agrupación nacionalista universitaria da historia de Galicia, por suposto adscrita á IF da cidade. O seu primeiro presidente foi precisamente Valentín Paz-Andrade².

O censo que puideron reconstruír desta Xuventude Nazonalista Galega a partir de fontes moi dispersas, pois a XNG non deixou arquivos nin cousa parecida, dános un total de 43 membros entre 1917 e 1923, a maioría nas Facultades de Dereito e Filosofía e Letras e con algúns na de Medicina e na Escola Normal de Maxisterio. A cifra non estaba nada mal para a época e era case a metade dos 90 afiliados que chegou a ter a IF de Santiago nos seus mellores momentos³. Á parte dos que acadarán claro protagonismo no desenvolvemento ulterior do nacionalismo, como Xaime Quintanilla, Filgueira Valverde ou o propio Paz-Andrade, neste grupo de universitarios nacionalistas figuraban tamén outros que farán boas carreiras pero

1 Por exemplo, «Fides, Patria, Amor», *Gaceta de Galicia*, 26-VIII-1916, 1.

2 Nas súas memorias (T. Calvo, 1998: 25-26) Paz Andrade di que se chamaba Grupo Autonomista Galego de Estudiantes. Coido que nisto, como noutras cousas, fállalle a memoria e confúndese co GAG de Vigo de 1930-1931. O único nome que aparece na documentación é Xuventude Nazonalista de Santiago.

3 Antes de que a definición nacionalista e aconfesional do movemento na I Asemblea Nazonalista (Lugo, novembro 1918) provocase a saída do sector católico e con el da maioría dos 7 sacerdotes (García Romero, López Carballeira, Portela Pazos, Manuel Posse e outros) e dos 12 profesores universitarios (Barcia Caballero, os irmáns Gil Casares, Cabeza de León, Blanco Cabezas e outros). Había, ademais na IF, 4 artistas (Asorey, Camilo Díaz, Bonome, Bernardo del Río), 4 artesáns (entre eles Pasín Romero e Xan Xesús González), 3 avogados (Vázquez Enríquez, Porteiro, Peña Novo), 3 mestres (Tobío Campos, Victoriano Taibo), 3 periodistas, 3 comerciantes, 1 médico, 1 farmacéutico, 1 arquitecto, 1 enxeñeiro e 1 campesiño.

fóra do galeguismo, como os irmáns Javier e Leandro Pita Romero. Porén, a acción política desta organización universitaria como tal foi máis ben escasa e de feito limitouse ó proselitismo individual e á difusión dalgúns panfletos para espallar o ideario das IF no seu medio⁴.

Que podemos dicir do pensamento político de Paz-Andrade nestes anos? Pouca cousa, fóra de que asumía tanto a idea de que Galicia era unha nación pola súa singularidade étnica e histórica como o programa federalizante e democratizador aprobado en Lugo na I Asemblea Nazionalista (novembro de 1918). Todo indica que ademais se situaba, dentro da heteroxeneidade ideolóxica das Irmandades, no lado dos demócratas e non no dos católico-tradicionalistas. En todo caso a súa achega foi máis organizativa e práctica que teórica. Por suposto publicou algúns artigos, non moitos, en *A Nosa Terra*, nos que simplemente apoiaba este ou aquel punto do ideario común. E así en 1920 sae ó paso dos que din que os nacionalismos son retrógrados argumentando que na época contemporánea, en paralelo coa crecente realización da liberdade e do progreso, prodúcese no mundo unha diferenciación nacional cada vez máis desenvolvida, de modo que canto máis adianta a humanidade «no camiño da prosperidade» máis avanza tamén no «inelutable proceso de diferenciación», tese que pretende demostrar «bioloxicamente», supoñemos que para darlle consistencia científica⁵. Noutro artigo súmase ós compañeiros que denuncian a mala situación dos labregos e xustifican a acción agrarista⁶.

En maio de 1921 pecha a súa etapa de estudante en Compostela licenciándose en Dereito. Retorna a Pontevedra e, apenas iniciada a súa carreira como avogado, é chamado a filas e enviado a combater na guerra do Rif, cando aínda estaba moi quente o desastre de Annual, que tanto conmocionou a vida política española até a chegada da Ditadura de Primo de Rivera dous anos despois. Esta paréntese africana, que durou dende xullo de 1921 a febreiro de 1922, moi interesante no plano persoal, non ten maior relevancia para a cuestión que aquí nos ocupa. Repatriado á Coruña, por mor dunha suposta enfermidade, acabou liberado das súas obrigas militares. Nesa cidade retomou a súa vella relación con Peña Novo e entrou en contacto cos dirixentes da Irmandade da Fala local, a máis importante, con moito, de todas as existentes en Galicia.

Segundo conta el mesmo (T. Calvo, 1998: 49, 52-53), nunha reunión con Antón Villar Ponte no despacho de Xosé García Acuña, director de *El Noroeste*,

4 Por exemplo, *Á Xuventude Galega*. Asdo.: A Xuventude Nazionalista de Santiago. Febreiro, Tip. El Eco de Santiago, 1 p. (Arquivo Municipal de Santiago-Fondo Policía de Imprenta), probablemente redactado por Paz-Andrade.

5 «Pequenos ensaios de bioloxía política», *A Nosa Terra*, nº 127, 5-IX-1920, 1.

6 «A loita dos traballadores da terra», *A Nosa Terra*, nº 141, 31-V-1921, 7-8.

faláronlle do proxecto de lanzar un xornal de orientación galeguista en Vigo, para o que se contaba con algúns apoios económicos, e ofrecéronlle ser xefe de redacción. El aceptou e marchou a Pontevedra para obter máis axuda humana e intelectual para a empresa entre o reducido pero selecto grupo de irmandiños da cidade. Houbo bastantes reunións preparatorias na casa do inevitable Antón Losada Diéguez, con asistencia de Castelao, Manuel Lustres Rivas e outros. E o xornal *Galicia* ficou deseñado, cun director de palla, Felipe Lavandera.

Entre tanto, as Irmandades estaban a pasar pola súa peor crise interna. Como xa describíñ polo miúdo hai anos (Beramendi, 2007: 645-673), dende 1919 foran *in crescendo* as tensións entre os partidarios de participar nas eleccións, preferentemente en alianza cos republicanos, e os defensores de non facer alianzas (sobre todo se eran pola esquerda) e medrar illados e fóra do sistema mentres o nacionalismo non adquirise suficiente forza para non deturparse con eses contactos. Os primeiros eran de ideoloxía democrática, tiñan o seu punto forte na Coruña e arredores, dispoñían dunha numerosa base de afiliados na cidade (uns 300) e controlaban o órgano oficial, *A Nosa Terra*. Os seus líderes principais eran daquela Lois Peña Novo e Xan Vicente Viqueira. Os segundos contaban con todo o sector católico-tradicionalista pero tamén con moitos outros afiliados de centro-esquerda como o filo-republicano Antón Villar Ponte ou o filo-socialista Xaime Quintanilla, seducidos nese momento polo discurso a prol dun nacionalismo «puro» e radical que Vicente Risco esgrimía habilmente para desactivar calquera achegamento á esquerda liberal estatal. As súas bases estaban repartidas por unha ducia de pequenas Irmandades locais, das que o referente era a de Ourense, sede da revista *Nós*.

O enfrontamento chegou ó punto de ruptura en febreiro de 1922 na IV Asemblea Nacionalista, celebrada en Monforte. Daquela reunión o movemento saíu partido en dous. Dunha banda, a Irmandade da Coruña en bloque (agás Antón Villar Ponte e dous ou tres afiliados máis) e un par de pequenas agrupacións próximas (como a de Betanzos). Da outra, o resto das Irmandades que ademais se refundaron nunha nova organización, a Irmandade Nazonalista Galega, presidida por Vicente Risco. A ING, moi xerarquizada, introduciu, ademais dun centralismo que acabou co confederalismo que reinara até entón, unha maior radicalidade nacionalista no discurso, se ben mantivo o programa aprobado en 1918 en Lugo, pero engadindo un abstencionismo electoral activo e unha clara vontade de penetración no agrarismo para tutelalo.

Pois ben, Paz-Andrade quedou do lado da ING xunto coa dereita católica (Risco, Losada, Otero Pedrayo, Filgueira) mais tamén xunto con moitos outros que se encadraban ou se encadrarían na esquerda democrática como Castelao, Antón Villar Ponte, Quintanilla ou Blanco Torres. E el estaba entre os segundos como se demostraría despois. En todo caso, foi nomeado xefe da Delegación da

ING de Vigo⁷ e como tal exerceu até a morte por consunción desta organización durante a Ditadura. E ademais terzou do lado de Risco nas fortes polémicas entre os dous bandos que seguiron á escisión.⁸ Como veremos, este fervor risquiano irá arrefriando cando a política real obrigue a todos a baixar das disquisicións sobre escenarios virtuais á necesidade de elixir entre esquerda e dereita.

Neste ambiente de división naceu en Vigo o xornal *Galicia* nunha data tan emblemática como o 25 de xullo, que as Irmandades declararan Día Nacional de Galicia tres anos antes. E xa houbo problemas con ese primeiro número porque o director teórico enviara un editorial de presentación que nada tiña que ver coa orientación galeguista e rompedora que se pactara para o xornal. Sen consultar a ninguén, Paz-Andrade substituíu ese texto por outro redactado por el. Alí deixaba moi claro que a nova cabeceira nacia ó servizo de Galicia e da democracia e que procuraría sempre contribuír á dinamización dos valores económicos, sociais, artísticos e culturais do país. Naturalmente, Felipe Lavandera dimitiu, logo de comprobar que os propietarios estaban de acordo co feito por Paz-Andrade, quen pasou a ocupar a dirección, con Manuel Lustres Rivas de xefe de redacción até que este emigrou a América, momento no que foi substituído por Roberto Blanco Torres.

A posta en marcha do *Galicia* foi sen dúbida un gran paso adiante do nacionalismo na prensa⁹. Aínda que o periódico era en principio un órgano oficioso de todo o nacionalismo e non estaba pechado ás plumas dos irmandiños coruñeses, foi unha empresa ideada e realizada por xentes da ING, que conseguiron poñelo na rúa só catro meses despois da escisión de Monforte. Contaba ademais cun corpo de redactores relativamente numeroso para o que se estilaba daquela e unha nómina de colaboradores de moita calidade na que naturalmente predominaban os afiliados da ING pero que tamén incluía doutras adscricións¹⁰. Ofrecía, á parte dos editoriais e artigos de opinión, unha información moi completa sobre a situación internacional, española e galega, sen esquecer a local. Aparecían ademais en case todos os números excelentes caricaturas de Castelao, Carlos Maside, Álvaro Cebreiro e outros. Cunha tirada moi por riba da media dos xornais neses anos e un formato e uns contidos moi modernos para a época, foi un dos xornais máis

7 A Delegación tiña a súa sede na óptica que Xavier Pardo rexentaba na rúa do Príncipe nº 34. Vid. *Censo de representantes da ING*, Manuscrito, Arquivo da Real Academia Galega, caixa 146. Citado por E. Vázquez Souza (2003: 188-189).

8 Por exemplo, defendendo que a elite intelectual é mellor para dirixir o pobo que os políticos profesionais en «Políticos e intelectuales», *Galicia*, 19-IX-1922, 1.

9 *Galicia. Diario de Vigo*. Publicouse do 25-VII-1922 ó 15-IX-1926. Tiraba 12.000 exemplares, de 8 páxinas tabloides a 6 columnas. O idioma básico era o castelán pero incluía numerosas colaboracións en galego.

10 Mencionemos, ademais dos Villar Ponte, Risco, Otero Pedrayo, Xaime Quintanilla, Xosé Filgueira, Fermín Bouza Brey, etc., a Eloy Luis André, Basilio Álvarez, Teixeira de Pascoaes, Antonio Palacios, Manoel Antonio ou Eugenio Montes.

importantes de Galicia e un poderoso instrumento de difusión social das posturas nacionalistas nun momento de reorganización e de achegamento ó agrarismo. E naturalmente deulle ó seu director un peso considerable dentro do grupo dirixente do nacionalismo.

A DITADURA DE PRIMO DE RIVERA

A aposta de Paz-Andrade por un nacionalismo democrático quedou moi clara durante a ditadura que se iniciou co golpe de Estado do 13 de setembro de 1923 encabezado polo xeneral Miguel Primo de Rivera dende a Capitanía Xeral de Cataluña. O editorial de *Galicia* do día seguinte, redactado polo seu director, afirmaba que a rexeneración política de España non podía vir dos cuarteis. Esa mesma tarde, Paz-Andrade e o director do *Faro de Vigo* foron convocados ó despacho do comandante militar da cidade e advertidos de que non se toleraría ningunha crítica ó novo réxime. Como veremos, *Galicia* negárase a adoptar a actitude submisiva que esixían os militares, e isto pagaría cun acoso das autoridades gobernativas que acabaría co xornal.

Nos primeiros momentos o Directorio militar fixo vagas promesas de atender algunhas demandas rexionalistas. Nesa onda, Calvo Sotelo reactivou a vella relación que iniciara con Losada Diéguez nas eleccións de 1918 e prometeu á ING unha Mancomunidad para Galicia se os nacionalistas colaboraban. A súa insistencia acabou convencendo a Losada, quen usou a súa poderosa influencia para embarcar na aventura a outros persoeiros da ING, entre eles Vicente Risco e Antón Villar Ponte, que entraron, coma el e outros, a formar parte dos novos concellos e deputacións provinciais renovados a dedo polos militares.

En outubro, o *Galicia* empezou disciplinadamente a preparar o terreo da prometida concesión dirixindo unha circular ós persoeiros do nacionalismo para que expuxesen cómo debería ser a tal Mancomunidad galega. As respostas publicáronse con grande relevo e en primeira páxina segundo ían chegando. Na súa, Risco, logo de deixar constancia de que a idea naceu en Losada e que a el tiveron que convencelo despois de pensalo moito, advertía que os obxectivos do nacionalismo galego, que enumeraba polo miúdo, ían moi alén do que agora ofertaba a Ditadura, e que ademais esta pretendía cambiar as cousas «dend'arriba e dend'afora, e non coma debía ser, por petición nosa». Con todo, a Mancomunidad podía ser «un adianto pr'o réxime futuro da nosa terra, e n'iste senso, compre apoiála, como a todo aquilo que sirva pra xuntar a todol-os galegos n-unha común arela» (*Galicia*, 20-I-1924).

Como ben sabemos (Beramendi, 2007: 739-746), ó cabo o Directorio non só non concedeu Mancomunidad ningunha, senón que acentuou a centralización e o españolismo previos e reprimiu todos os nacionalismos subestatais, incluído

o galego. Isto acabou coa efémera colaboración dos dirixentes da ING a partir de 1925. Aínda que esa represión foi relativamente civilizada, sobre todo en comparación co que acontecerá a partir de xullo de 1936, o impacto sobre o galeguismo foi demoledor e só tivo de positivo a diminución dos enfrontamentos internos ante a desgraza común¹¹. A actitude finalmente consecuenta dos homes da ING contra da manobra envolvente do réxime foi aplaudida pola Irmandade da Coruña. E no extra d' *A Nosa Terra*, sometida a censura pero non suprimida, do 25 de xullo de 1925, reapareceron, por primeira vez dende a Asemblea de Monforte, as sinaturas do outro bando: Risco, Losada, Otero Pedrayo, Cuevillas, Paz-Andrade, Eugenio Montes. Aínda así, meses despois Antonio Villar Ponte seguía considerando necesario insistir en que os nacionalistas debían superar as súas diferenzas e unirse fronte ó inimigo común. Pero o certo é que se recuperou a unidade de esforzos nas empresas comúns, agora obrigadamente culturais.

Pola súa parte, Paz-Andrade nunca deu creto ós cantos de serea de Calvo Sotelo, como tampouco Castelao. O seu olfacto democrático fixo que se mantiveran moi distantes dos tratos dos seus antigos mentores cos militares. De feito, os seus problemas co poder establecido foron a máis por mor da actitude crítica do *Galicia*. Xa en 1924, Paz-Andrade ousou contradicir os proxectos oficiais coa súa defensa dunha liña ferroviaria que unise Vigo con Francia. O gobernador militar, quen por certo usou para expoñer a súa postura as páxinas do acabado de nacer *El Pueblo Gallego*, propiedade de Manuel Portela Valladares, impúxolle dúas multas de 250 ptas. que Paz-Andrade se negou a pagar e polo que tivo que cumprir un arresto substitutorio de 15 días na cadea (Freixanes, 1982: 51-52; T. Calvo, 1998: 57-64). O feito provocou en Vigo unha vaga de solidariedade co represaliado que non serviu para aminorar a presión. O 29 de outubro dese mesmo ano, Paz-Andrade laiábase en carta a Ramón Villar Ponte de que «o Xeneral persíguenos impracablemente», persecución que implicaba ríxidas restricións sobre os contidos, numerosas multas ou levantamento de páxinas que había que volver a compoñer e imprimir a todo correr. Esta escalada levou en decembro de 1925 á primeira suspensión indefinida do xornal, ordenada polo gobernador civil de Pontevedra. Desta vez puido pararse o golpe grazas a xestións persoais de amigos influentes ante o ministro Martínez Anido, que levantou a suspensión. Pero este acoso sistemático puxera a empresa contra as cordas, ó que se sumaba a competencia de *El Pueblo Gallego*, que copia- ra o modelo do *Galicia* e se dirixía ó mesmo público pero cun ton moito menos crítico para sobrevivir. O feito é que en setembro de 1926 *Galicia* desapareceu definitivamente por esgotamento económico.

11 En carta a Antonio Losada de outubro de 1924, Paz-Andrade recoñecía que a Delegación da ING en Vigo deixara de funcionar (Arquivo Familia Losada).

Comeza entón para Paz-Andrade unha breve eclipse como persoeiro público. As necesidades vitais obríganlo a dedicarse exclusivamente ó exercicio da avogacía e por esa vía entra en contacto cun cliente importante. En abril de 1927 é nomeado asesor xurídico de La Marítima, a patronal dos armadores de pesca de Bouzas. Como parte desa relación convértese en colaborador de *Industrias Pesqueras*, a revista corporativa da que máis adiante será director.

O RETORNO DA POLÍTICA: DA DITABLANDA Á REPÚBLICA

O devalo da Ditadura era evidente en 1929, malia os seus intentos frustrados de estabilizarse cunha institucionalización civil en sistema de partido único (a Unión Patriótica) e unha *non nata* «Constitución». Apagados os ecos da súa vitoria definitiva en Marrocos en 1926, Miguel Primo de Rivera acabou perdendo todo predicamento, incluso no seo do Exército. Isto propiciou que algo empezase a moverse na política meses antes da renuncia do ditador en xaneiro de 1930. Tamén en Galicia.

En setembro de 1929 converxen na Coruña case todos os nacionalistas da cidade, encabezados por Antón Villar Ponte e Lois Peña Novo, co grupo republicano liderado por Santiago Casares Quiroga, outrora federalista e agora simplemente «autonomista», na fundación da Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA). Un valioso documento que atopamos hai moitos anos nos papeis de Ramón Villar Ponte permítenos datar con precisión a xuntanza fundacional e identificar os presentes. É unha carta de Ánxel Casal, asinada na Coruña o 5 de setembro de 1929, e na que, entre outras cousas, di o seguinte:

Novidades políticas non hai máis que a de que hoxe reunimos con Casares Quiroga, Antón [Villar Ponte], Somoza, Emilio González [López], Taracido i-eu quedando acordado en principio constituir unha «Orgaización Republicano Gallega», que sin que esté con ela o nazonalismo galego sexa dirixida pol-os nazonalistas por verbo d'Antón, unha orgaización para traballar en Galicia e por Galicia sin agardar nin ter nada que ver con Madrí e que como non se chama nazonalista (inda que o sexa) permitirá que moitos veñan a ela a traballar pol-nosas cousas, tendo ademáis certa libertade que en ningún caso concederían a ningunha actuazón nazonalista. Xa escribirá Antón falando d'iso xa que él é o iniciador.

Este parágrafo deixa moi claro, á parte da inxenuidade que implicaba pensar que Casares Quiroga ía deixarse dirixir por Antón Villar Ponte, que as liortas de 1922-1923 e a desfeita de 1924 en adiante provocaran no grupo coruñés unha total desconfianza nas posibilidades políticas dun nacionalismo que se presentase a cara

descuberta. En todo caso, era certo que naquela primeira reunión, celebrada no local da Imprenta Nós, a maioría dos vinte asistentes eran afiliados á Irmandade (E. Insua, 2002: 1436). Pero o protagonismo político e a definición ideolóxica da nova criatura pasaron de inmediato ás mans do outro socio.

En efecto, a ORGA fundouse formalmente nos primeiros días de outubro nunha reunión non autorizada que se celebrou no Casino Republicano da Coruña. O manifesto fundacional que alí se aprobou¹² estaba redactado por Santiago Casares Quiroga, non por Antón Villar Ponte nin por ningún nacionalista. Nel, os fundadores proclamaban explicitamente como referente nacional a Nación española, amosábanse ante todo preocupados polos problemas internos do republicanismo español, non presentaban nas súas propostas nada que puidese considerarse específico do nacionalismo galego, empregaban unha retórica tepedamente galeguista¹³, e para máis aplicábanse... en castelán. Non obstante, había dous puntos importantes de coincidencia co que foran sempre aspiracións maioritarias do galeguismo: a vontade de non «encastillarse» nas cidades e implantarse na «masa agraria» e, sobre todo, o obxectivo da «instauración en España de la república federal».

Pero aquí interésannos sobre todo as consecuencias da creación da nova organización no mundo do nacionalismo. O prospecto anunciador de *El Momento. Diario de la noche*, que saíu na Coruña en xaneiro de 1930, promovido polos fundadores da ORGA era dun teor moi semellante ó do manifesto fundacional. E o mesmo acontecía co seu primeiro editorial, no que o novo xornal, dirixido por Ánxel Casal, só mencionaba un obxectivo político concreto: «régimen democrático federal y previo cambio de la Constitución de 1876 por otra más en consonancia con las realidades peninsulares, que elaboren unas Cortes constituyentes verdadera expresión de la voluntad popular». Con todo, Ánxel Casal intentaba convencer os antigos «irmáns» de que se trataba dun «xornal integramente noso, tan noso que o 30% das utilidades que proporcione adicaráse a un fondo patriótico»¹⁴.

Nas semanas seguintes os nacionalistas promotores da ORGA intentaron incorporar os restos doutras Irmandades ó seu proxecto. Ramón Villar Ponte, seguindo de momento a estela do seu irmán, defendía en outubro dende *Céltiga* a creación

12 ORGA. *Organización Republicana Gallega Autónoma. Galicia. Al País Gallego*, Galicia, octubre de 1929, s.i., 4 pp. (Fundación Penzol, Fondo Villar Ponte).

13 «Nuestra organización, por ser gallega [...] tiene una gran misión que cumplir, y es: ayudar a forjar la conciencia colectiva de Galicia [...]. Ciego será el que no vea que el sentimiento racial, que tantas veces hizo latir juntos los corazones gallegos, se está transformando en una conciencia colectiva. La personalidad de Galicia –idioma, usos, caracteres, problemas– se define cada vez más vigorosamente [...]. Pero entendámonos bien. Queremos forjar una Galicia grande y poderosa; pero no hosca y erizada enfrente de España, sino plena de fraterna cordialidad hacia las demás regiones españolas».

14 Cartas de Ánxel Casal a Salvador Cabeza de León e a Ramón Martínez López, A Coruña, 19-XII-1929 e 13-IX-1929 (Instituto Padre Sarmiento).

da ORGA porque, segundo el, a maioría dos republicanos eran autonomistas. Estes chamamentos recolleron algunhas adhesións: emigrados en Cuba, o grupo de *Céltiga* en Buenos Aires, uns poucos de fóra da Coruña previamente convencidos como Lois Peña Novo e a súa xente de Vilalba e mesmo algún ex-ING de esquerdas como Roberto Blanco Torres. Pero o éxito deste recrutamento foi máis ben escaso alén da Coruña, a vulgarmos polos nomes que logo reaparecerán encadrados en siglas propiamente nacionalistas. E isto era de esperar. De feito, a fundación da ORGA e as súas secuelas suscitaron máis dun sobresalto naqueles nacionalistas que non estaban dispostos a desistir dunha actuación e unha organización propias. Entre eles, Valentín Paz-Andrade. O feito é que a aparición da ORGA provocou un contramovemento de reorganización das Irmandades, do que as primeiras probas documentais datan de decembro de 1929 e xaneiro de 1930.

Aínda no marco da campaña orguista para atraer ós demais nacionalistas, Ramón Villar Ponte escribelle a Otero Pedrayo en decembro e este contesta, despois de consultar con Risco¹⁵, o que cabía esperar: «pol' o menos os mais dos nosos debemos ficar formando un núcleo nazionalista pra nos, rexionalista ou autonomista pra fora (pol' o d' agora) con simpatía á Rp mais sin tomala dende logo como fito». E remata avogando por retomar a actividade e animar a xente. De momento, as discrepancias apenas saen á luz. Só algunhas mensaxes crípticas dabondo para que unicamente chegasen ós entendidos. E así, nese mesmo mes de xaneiro, Risco, so pretexto de felicitar o novo ano ós galeguistas, insiste na necesidade de seguir profesando con firmeza «o Ideal galeguista das Irmandades», de mantérense alerta contra tentacións disgregadoras e de seguir formando «en falanxe pecha [...] de xeito que antes tronzen os nosos brazos qu' as nosas maus se solten»¹⁶.

E consecuente con estas verbas, o grupo de Ourense asume o protagonismo do movemento contrario á dilución do nacionalismo. Hai unha xuntanza na Coruña en decembro e outra en Ourense en febreiro, na que se prevé unha Asemblea de todos os irmandiños para marzo. Como a única agrupación que conservara existencia legal era a Irmandade da Coruña, todos se afilian a ela. Porén, antes de saíren totalmente do túnel da Ditadura, retornaban á superficie as mesmas diferenzas de sete anos antes, insuficientemente neutralizadas polo desexo de recuperar a unidade perdida.

As dúas tendencias que conflúen nesa VI Asemblea (A Coruña, 26 e 27 de abril de 1930) están ben definidas. As dúas defenden unha actuación política, porque ata o nacionalismo «puro» da extinta ING abandonara o seu abstencionismo electoral ante as perspectivas dunha situación radicalmente nova, como logo demostrará

15 Carta de Ramón Otero Pedrayo a Ramón Villar Ponte, 17 de xaneiro de 1930 (Fundación Penzol, Fondo Villar Ponte).

16 Vicente Risco, «Bon Ani-Novo irmáns!», *A Nosa Terra*, nº 268, 1-I-1939, 3-4.

na práctica cando as eleccións ás Cortes Constituíntes da República. Polo tanto, agora o centro do debate é unha cuestión moi diferente á que motivara a escisión en 1922. Agora tratábase de decidir se o nacionalismo galego debía afirmarse organizativamente como tal para despois entrar nas alianzas electorais que estimase conveniente ou, polo contrario, renunciar a unha existencia política independente para reducirse a mera tendencia no seo doutras forzas políticas.

Pero antes tivo lugar un feito que diminuía drasticamente a virtualidade do obxectivo principal da prevista Asemblea: o Pacto de Lestrove, asinado o 16 de marzo entre a ORGA e a Alianza Republicana, que daquela agrupaba o Partido Radical de Lerroux e algúns grupos federalistas. En virtude deste pacto creábase a Federación Republicana Gallega (FRG) co obxectivo de contribuír á instauración en España dunha República democrática e de loitar pola autonomía de Galicia dentro dela. A FRG declarábase, como a ORGA, forza galega autónoma e independente de organizacións de ámbito estatal, pero obviamente non era un partido nacionalista, e a presenza do lerrouxismo mesmo permitía dúbida con fundamento do seu autonomismo. Segundo Paz-Andrade, que participou na reunión, esta só serviu na práctica para catapultar a Casares Quiroga como representante único de todos os republicanos galegos no decisivo Pacto de San Sebastián que sentaría en agosto as bases para o advenimento da República. De todos os modos, a presenza nesa nova formación dun grupo de nacionalistas que, como participante tamén na VI Asemblea, ía debater a creación doutro partido non deixaba de entrañar unha grave contradición que por forza hipotecaba calquera saída política para o conxunto do nacionalismo galego.

Por fin, a VI Asemblea tivo lugar os días 26 e 27 de abril de 1930, presidida por Vicente Risco, na sede da Irmandade da Coruña. Segundo a versión retrospectiva de Paz-Andrade (T. Calvo, 1998: 78-81), Villar Ponte e os seus presionaron ó resto dos congregados para que se adherisen á ORGA. A firme negativa destes, e moi concretamente de Paz-Andrade, e o desexo de todos de non poñer de manifesto unha nova fractura do nacionalismo poden explicar as sorprendentes conclusións desta Asemblea. No eido organizativo, a Irmandade da Coruña recuperou a súa preeminencia por razón de oportunidade, pois acordouse «constituir as delegacións en todol-os pobos de Galicia co nome de Irmandade da Fala Galega, filiales da Irmandade da Coruña». O órgano reitor desta IF de Galicia sería un Comité Executivo composto por Ramón Otero Pedrayo (Ourense), Antón Iglesias Vilarelle (Pontevedra) e Salvador Mosteiro, este como presidente da agrupación coruñesa. En relación coa cuestión política, acordouse, por 27 votos contra 13, ratificar «solemnemente o seu programa da Asemblea de Lugo e estimando que dentro do réxime vixente do Estado español non poden ter solución as súas arelas acorda, para darllas, crear un Partido Autonomista Republicano Agrario (P.A.R.A.)» que, segundo aclaraba despois *A Nosa Terra*, «naturalmente, actuará na vida pública

independentemente das Irmandades. Este partido tería un programa diferente do das Irmandades» do que a redacción se encomendou a unha comisión formada por Antón Villar Ponte, Manuel Lugrís Freire e César López Otero (Lugo). Unha vez redactado publicaríase nun manifesto.

Como se ve, a cousa quedou en táboas. Por un lado, o conxunto das Irmandades non se adheriu á ORGA e por riba decidiu fundar outro partido potencialmente competidor. Pero confiouse a definición dese novo partido ós que xa estaban embarcados na ORGA. Por outro lado, as Irmandades renunciaban ó seu carácter político, como querían os coruñeses. Aparentemente triunfaron os partidarios de crear un partido nacionalista, aínda co nome maquillado e con profesión de fe republicana, o que implicaba o abandono dunha moi longa tradición de accidentalismo e un trágala para a maioría do nacionalismo non coruñés e sobre todo para os conservadores e neotradicionalistas. Pero só aparentemente. En primeiro lugar resulta moi sospeitosa a total ausencia de referencias ás medidas propostas por Risco para lanzar decontado a nova organización. En segundo lugar, desta vez foron os coruñeses quen se fixeron co control do organigrama para usalo (como fixera Risco en 1921-1922) contra dos acordos políticos da Asemblea e facer deles letra morta. En calquera caso, o conxunto dos acordos adoptados era tan intrinsecamente contraditorio que dificilmente podería conducir a resultados politicamente viables.

Porque o certo é que ninguén redactou programa ningún, nin mínimo nin máximo, e que o tal partido non chegou a nacer. A única actividade pública coñecida do novo comité executivo foi unha circular para preparar unha gran «Diada» ou festa da lingua o 25 de xullo de 1930. Este parto dos montes, tendo en conta as urxentísimas tarefas políticas pendentes, significaba unha vontade de retrotraer o movemento a 1916. Deste xeito, Antón Villar Ponte e consortes procuraban eludir o dilema de optaren entre construír o partido aprobado na VI Asemblea ou ser consecuentes coa súa militancia real na ORGA-FRG. Coa súa actitude colocaban as Irmandades nesta encrucillada: se conservaban a unidade de acción, tiñan que desistir de facer política como tal organización nacionalista (e nesta ocasión, paradoxalmente, por mor da actividade política republicana dos antigos «políticos») e os seus membros haberían de escoller entre ingresar na ORGA ou noutros partidos ou cingirse a unha práctica cultural; e se querían facer política nacionalista, tiñan que crebar a unidade.

Isto último foi o que aconteceu. Esta vez non houbo polémicas nin escisións sonadas como despois de Monforte, aínda que as discrepancias de fondo seguían moi vivas. Simplemente, cadaquén marchou polo seu lado. Oficialmente, a Irmandade da Fala de Galicia continuou existindo e sendo unha. Na práctica, cada grupo nacionalista adoptou o nome, a organización e a orientación política que coidou mellor sen desperdiciar enerxías en criticar os que non seguían a súa liña.

E de feito as Irmandades reagromaron aproveitando as maiores facilidades da «Dictablanda» de Berenguer para a asociación e a propaganda. Entre maio de 1930 e marzo de 1931 reconstituíronse case todos os grupos preexistentes e naceron outros novos. Ademais, fóra da Coruña, non se renunciaba a un partido nacionalista de ámbito galego. En maio, Castelao propuxo que o 25 de xullo se fundase «un partido autonomista galego, sin calificativos de outro xeito e sin estrépitos: unha cousa seria, un núcleo onde xuntemos, non moita xente, pero sí escolleita», segundo a versión do proxecto que Salvador Cabeza de León daba a Otero Pedrayo na súa carta de 29 de maio.

E nese último verán da monarquía, os nacionalistas de Vigo e Pontevedra, xunto coa refundada Irmandade Galeguista de Ourense e as súas filiais na provincia, articularon un eixo que cubriu as dúas provincias cunha moi activa campaña de mitins a cargo dun equipo común de oradores: Otero Pedrayo, Castelao, Paz-Andrade, Álvaro das Casas e outros (Risco andaba de viaxe absorbendo *Mitteleuropa*). A campaña, dun teor nididamente nacionalista, estaba destinada a pulsar a receptividade da opinión pública e os resultados foron máis positivos do esperado. Punto culminante desa acción foi a xornada do 25 de xullo de 1930. Dentro dos numerosos actos realizados ese día en toda Galicia, o máis importante sen dúbida foi o gran mitin celebrado en Vigo no teatro García Barbón, seguido dun multitudinario banquete no parque da Barxa. No mitin falaron Otero Pedrayo, Castelao e Cabanillas. Pechou o acto o discurso de Paz-Andrade, *A nosa definición autonomista*,¹⁷ o máis acaído ó que esixía a situación. Logo do consabido ataque ó centralismo e ós seus corolarios, as deputacións provinciais, definiu os obxectivos políticos básicos do nacionalismo galego nese momento. Segundo a crónica de *El Pueblo Gallego* (26-VII-1930), asistiron representacións nacionalistas de toda Galicia. No xantar posterior, con máis de douscentos asistentes, continuaron os discursos afervoados, esta vez a cargo de Victoriano García Martí, Álvaro das Casas, o arquitecto vigués Manuel Gómez Román e outra volta Paz-Andrade, auténtica figura da xornada.

Rematado o verán, tivo lugar outro feito de relevo: o Compromiso de Barrantes (25 setembro 1930) que se pronunciou pola República, pola autonomía e polas reivindicacións do agrarismo laico. Asinado por un confuso conglomerado de persoeiros de moi diversas procedencias, probablemente foi promovido por Manuel Portela Valladares nun intento de dotarse dunha plataforma partidaria de base ase-made liberal-moderada, agrarista e galeguista. Cando menos, isto parecen indicar os perfís dos concorrentes. Ademais do propio Portela e doutros moi vinculados

17 Publicado, xunto cos outros discursos, en *Nós*, nº 80, 15-VIII-1930 e no mesmo ano, e como folleto independente, polo Grupo Autonomista Galego de Vigo. Por certo, este é o único texto que Paz-Andrade publicou en *Nós* durante toda a vida da revista.

a *El Pueblo Gallego*, con Ramón Fernández Mato á cabeza, aparecen agraristas de moita sona como Basilio Álvarez, moderados como Armando Cotarelo, conservadores como Isidoro Millán, e unha nutrida representación do nacionalismo, case todos eles cunha longa relación anterior con Portela: Castelao, Otero Pedrayo, Paz-Andrade, Enrique Peinador, Ramón Cabanillas, Cuevillas e Álvaro das Casas. Da órbita da ORGA só están presentes tres: Peña Novo, Laureano Gómez Paratcha e Elpidio Villaverde. En todo caso, a virtualidade política deste compromiso foi case nula porque nin republicanos ni nacionalistas estaban dispostos a renunciar a un camiño político autónomo.

O GRUPO AUTONOMISTA GALEGO: A APOSTA POLA DEMOCRACIA REPUBLICANA

Nos meses previos ás eleccións municipais do 12 de abril de 1931, todo o nacionalismo galego, de dereitas ou de esquerdas, «puro» ou non, apostou abertamente pola República por entender, como xa explicara Risco en *El problema político de Galicia*, que este tipo de réxime era máis axeitado para atender as reivindicacións autonomistas. E naturalmente nesa liña estaba tamén Paz-Andrade e a súa criatura política: o Grupo Autonomista Galego de Vigo. Non sabemos con exactitude a data na que se decidiu crealo, pero si coñecemos o seu proceso de xestación real. De seguro que a capacidade de convocatoria demostrada e a positiva recepción do público na xornada do 25 de xullo de 1930 os convenceu de que a cidade estaba madura para a creación dunha organización nacionalista, algo que tivo lugar no decurso dese verán. O GAG foi incorporado ó Registro de Asociaciones con data 4 de setembro. Cuns Estatutos democráticos, moi semellantes ós tradicionais nas Irmandades, non só se vai implantando na cidade senón nas vilas maiores do sur e oeste da provincia. A organización definitiva tivo lugar na asemblea constituínte do 11 de xaneiro de 1931, na que Paz-Andrade foi elixido presidente.

Nos seus textos de presentación, o GAG (1930b, 1931a) reivindicaba, como era de esperar, «a autonomía integral, no orde administrativo e no político» e afirmaba que procuraría aumentar a conciencia galeguista dos galegos, desenvolver a personalidade de Galicia en todos os eidos, traballar a prol da resolución dos seus problemas económicos, sociais e culturais e loitar contra a corrupción política. Insistía varias veces na necesidade de unir a todos os nacionalistas e prometía participar activamente nese proceso de reunificación. Pero ademais situábase claramente nas coordenadas dun nacionalismo democrático e mesmo internacionalista, por moito que isto poida parecerlles intrinsecamente contradictorio a algúns.

A composición socioprofesional (Anexo I) non se diferenciaba moito do que viña sendo normal nas IF, se ben apreciamos unha presenza algo maior de *white collars* e de persoas relacionadas coa transformación e o comercio do peixe. Non

obstante, o que son propiamente a burguesía e a clase obreira viguesas seguen ausentes. No decurso dos poucos meses que medían até o advenimento da República e as eleccións de xuño de 1931, o grupo vai ampliando os seus efectivos até case dobralos. Malia este crecemento, non conseguiu ser aceptado como socio nas alianzas republicano-socialistas que se formaron para as municipais de 12 de abril. Con todo, tres membros da nova corporación eran membros do GAG: o armador Manuel Costas Iglesias, o exportador de peixe Santiago Montenegro e o apoderado de fábrica de conservas Xavier Soto Valenzuela, este irmandiño de primeira hora.

Proclamada a República o 14 de abril, o GAG apoiou sen reservas o novo réxime en todos os seus pronunciamentos públicos ó tempo que reclamaba a autonomía de Galicia e unha estrutura federal para o novo Estado. Ante a convocatoria de eleccións a Cortes Constituíntes para o 28 de xuño, o GAG centrou todos os seus esforzos na articulación dunha candidatura nacionalista na provincia, para o que formou un Comité Electoral, presidido por Ramón Fernández Mato. Todos os grupos e comités nacionalistas da provincia uniron as súas forzas, nunha intensa campaña de mitins en Vigo, Pontevedra e moitas vilas da provincia, nos que, ademais dos pesos pesados da circunscrición (Castelao, Paz-Andrade, Bóveda) tiñan gran protagonismo os reforzos ourensáns, nomeadamente Otero Pedrayo, e outros, como Álvaro das Casas e Alonso Ríos.

Entre tanto iniciábase precozmente o movemento pro-autonomía en forma de asemblea, que o sector da ORGA procedente do nacionalismo convocou na Coruña para o 4 de xuño aproveitando a ausencia de Casares Quiroga, moi ocupado en Madrid como flamante ministro do goberno provisional. A ela asistiron os líderes maiores do nacionalismo, entre eles Paz-Andrade en representación do GAG. Por certo, os anarquistas, a través da súa Federación Local, amosaron o seu rexeitamento á asemblea en nome do internacionalismo proletario, negador dos nacionalismos, e da súa incompatibilidade con persoeiros da burguesía e do clero como eran, segundo eles, Portela Valladares, Basilio Álvarez e Paz-Andrade. Como é ben sabido (Beramendi, 2007: 811-818), esta asemblea aprobou as bases presentadas pola ORGA e desestimou o documento nacionalista elaborado no Seminario de Estudos Galegos. En resposta a isto, o 25 de xullo, no mitin do GAG en Vigo, Paz-Andrade reclamou unha autonomía maior que a contemplada no documento aprobado na Coruña e días despois presentou no Concello de Vigo, xunto con Campos Varela e Costas Iglesias, unha moción a prol do Estatuto de Autonomía, que só foi defendida polo concelleiro Xavier Soto Valenzuela. Paz-Andrade seguiu insistindo na necesidade da autonomía nos mitins de Oia e Lavadores, así como nos artigos que publicaba na prensa.

O xogo de alianzas que se desenvolveu na provincia de cara ás eleccións constituíntes non favorecía ó nacionalismo. Todos os grupos republicanos e o PSOE chegaron a un acordo para formaren unha lista pola maiorías, integrada a partes

iguais pola ORGA-FRG e o PSOE co engadido do radical Emiliano Iglesias. Os republicano-radicais enfrontados ó sector emilianista formaron outra candidatura coa etiqueta de «radical-agraria» e o aval do nome de Basilio Álvarez. En todo caso, no centro-esquerda ninguén parecía ter interese en contar cos nacionalistas.

O 15 de xuño xuntáronse uns cen representantes das diferentes agrupacións galeguistas da provincia no Colexio Médico de Pontevedra e decidiron presentarse polas minorías con tres candidatos que, de sairen elixidos, deberían loitar pola autonomía de Galicia dentro da República Federal Española. Esta Candidatura Galeguista estaba formada en principio por Alfonso Rodríguez Castelao, Valentín Paz-Andrade e Ramón Cabanillas. Non obstante, cando a Xunta Provincial do Censo proclamou as candidaturas o 21 de xuño apareceron ademais outros tres: Gonzalo Otero García, José Lino Sánchez e Álvaro das Casas. Figuraba tamén Darío Álvarez Limeses como agrario. O comité electoral galeguista afirmou publicamente que os seus candidatos non formaban parte de ningunha coalición. Pero as cousas eran confusas dabondo nestas primeiras eleccións, e non só en Pontevedra. O sistema de listas abertas incitaba a todo tipo de manobras para gañar votos.

A coalición republicano-socialista arrasou na provincia de Pontevedra copando os nove escanos das maiorías (catro ORGA-FRG, catro PSOE e o radical Emiliano Iglesias). Dos tres restantes, dous corresponderon ós «radical-agrarios» e un foi para o nacionalista Alfonso Rodríguez Castelao, en última posición con 19.551 votos segundo o escrutinio oficial celebrado na Audiencia Provincial de Pontevedra o 2 de xullo¹⁸. Atribuíronse 18.605 sufraxios a Paz-Andrade e 18.000 a Cabanillas. Non obstante, os indicios de que se producira un «puchirazo» masivo, sobre todo a favor de Emiliano Iglesias, eran numerosos. Naturalmente, as eleccións na provincia foron impugnadas, entre outros polos galeguistas que apelaron á Comisión de Actas das Cortes, para o que Castelao, Otero e Paz-Andrade viaxaron ex profeso a Madrid. Pero o Congreso acabou dando carpetazo ó asunto por 140 votos contra 110.

PAZ-ANDRADE NO PARTIDO GALEGUISTA: DE FUNDADOR A SEPARADO

Estes feitos tiveron que supoñer unha fonda decepción para Paz-Andrade, que vía truncado con malas artes o comezo dunha prometedora carreira política no novo escenario republicano. Porén, de momento continuou coa mesma dedicación á acción política a prol da reorganización do nacionalismo e da consecución da autonomía de Galicia. E así os días 5 e 6 de decembro de 1931 encabezou a

18 O máis votado foi oficialmente Emiliano Iglesias con 53.738 votos. Para máis detalles sobre estas eleccións e os «puchirazos» a favor de Emiliano Iglesias vid. Beramendi, 2007: 823-834.

delegación do GAG na asemblea constituínte do Partido Galeguista en Pontevedra e participou moi activamente na discusión e aprobación do programa. Como correspondía ó seu *status* dentro do movemento foi elixido membro do primeiro Consello Executivo, algo que por certo esquece nas súas conversas con Tucho Calvo, o que non deixa de ser significativo.

Con todo, e aínda que ás veces publica un artigo en *A Nosa Terra*, o seu protagonismo político inicia cedo un lento retroceso en beneficio da súa actividade profesional como avogado, asesor da patronal dos armadores e director da súa revista. Este proceso irá acelerándose co tempo. Pero a lenta diminución do seu esforzo partidario non influíu negativamente no desenvolvemento da agrupación viguesa do PG, que pasou de 64 integrantes en decembro de 1931 a 278 en xullo de 1936. E ademais cunha das composicións socioprofesionais máis diversificadas e con maior porcentaxe de traballadores dentro do partido de toda Galicia¹⁹.

Durante a longa folga do sector pesqueiro no outono de 1932 Paz-Andrade, aínda que el afirma que non tiña arte nin parte nas negociacións entre empresarios e traballadores, inevitablemente tivo que significarse na súa condición de asesor xurídico da patronal. E naqueles anos a loita de clases non era precisamente un concepto teórico. Un día de novembro, dous anarquistas estaban agardándoo na rúa e disparáronlle varios tiros feríndoo seriamente. Por fortuna saíu con vida do transo e puido recuperarse sen secuelas graves. Pero sen dúbida esta experiencia traumática debeu afianzar o seu centrismo ideolóxico de sempre e afastalo aínda máis de calquera posible entendemento político co movemento obreiro.

De momento seguiu formando parte do reducido grupo de líderes do PG, se ben cun protagonismo decrecente, por propia vontade. Pouco despois do atentado, na II Asemblea do PG (Santiago, 10-11 de decembro de 1932) deixa de formar parte do Consello Executivo. Isto non impide que na Asemblea Extraordinaria do 21 de outubro de 1933, preparatoria das eleccións xerais de novembro ás que o PG foi en solitario, as bases volvan elixilo candidato, xunto con Castelao, pola provincia de Pontevedra. Eses comicios saldáronse cunha rotunda derrota para as esquerdas e tamén para o PG, pois o nacionalismo perdeu os dous deputados que tiña por dereito propio (Castelao e Otero Pedrayo), así como os outros dous obtidos baixo o manto da ORGA (Antón Villar Ponte e Ramón Suárez Picallo). As políticas represoras e centralistas dos gobernos de dereita que viñeron como consecuencia desas eleccións provocaron o inicio da deriva do PG dende o centro cara á esquerda.

19 O 26,2% eran comerciantes, empresarios medios e directivos; o 26,2%, profesionais liberais; o 6,6%, funcionarios; o 6,6%, docentes e intelectuais; o 23,0%, empregados e obreiros; e o 11,2%, estudantes (Beramendi, 2007: 914).

Fose ou non porque non lle gustaba esa deriva, Paz-Andrade fornécenos en outubro de 1934 a primeira mostra do seu desapego á dirección do PG, e nun momento crítico para o partido e desairando a unha persoa que fora até entón case o seu *alter ego* político. Despois de perder a condición de deputado en Madrid, Castelao fora elixido Secretario Político do PG na III Asemblea. Logo de esmagar a insurrección da esquerda en Asturias, o goberno aproveitou a ocasión para saldar contas, non só coas forzas políticas involucradas (anarquistas, socialistas, republicanos de esquerda, nacionalistas cataláns), senón tamén con outras que nada tiveran que ver co asunto pero que non lle caían ben, como os nacionalistas vascos e galegos. Concretamente en Galicia intentou descabezar o PG desterrando a Castelao (Secretario Político) e a Bóveda (Secretario de Organización). Pois ben, Castelao propúxolle a Paz-Andrade que se ocupase da Secretaría Política mentres durase o seu desterro, pero recibiu unha negativa. Paz-Andrade alegou desavinzas anteriores (pola nova política de alianzas?) e un exceso de obrigas profesionais. Finalmente, Manuel Gómez Román tivo que sumar esa responsabilidade á que xa tiña como Secretario Xeral do partido até o regreso de Castelao en outubro de 1935.

O desprazamento do PG á esquerda para poder completar o proceso autonómico, conxelado dende decembro de 1932, culminou nunha Asemblea Extraordinaria (Santiago, 25 de xaneiro de 1936) que tiña dous puntos: a entrada do PG na Fronte Popular e a elección dos nacionalistas que formarían parte das candidaturas da coalición. Respecto da primeira cuestión acordárase a entrada, pero sempre que se reservase ó PG un número de candidatos acorde cos apoios electorais obtidos en 1933 e non o que se lle ofertara até agora. En caso contrario intentaríanse alianzas alternativas (só as había cara ó centro). Era, pois, unha aprobación condicionada. A continuación elixíronse os candidatos, entre os que figuraba Paz-Andrade con 1.304 votos para a provincia de Pontevedra, por detrás de Castelao. Resoltos os asuntos centrais, Gómez Román, en nome do Consello Executivo, formulou unha cuestión de disciplina. Segundo dixo, os xornais de Vigo publicaban a noticia de que Paz-Andrade aparecía na candidatura governamental promovida por Portela Valladares como vía intermedia entre o bloque de dereitas e a Fronte Popular. O Consello Executivo opinaba que, de ser isto certo, debería procederse á súa baixa «fulminante» no PG. Antón Villar Ponte, Manuel Peña Rey, Víctor Casas e outros pediron prudencia pois neses días proliferaban nos xornais noticias tendenciosas para sementar a confusión. Acordouse facer pública unha nota, redactada por Xerardo Álvarez Gallego, para saír ó paso deses rumores. A nota, aprobada pola Asemblea, advertía que ata hoxe o PG non autorizara a ningún dos seus afiliados a figurar en candidatura ningunha, incluída a chamada do centro, e que se alguén aceptaba un posto nunha candidatura non autorizada polo PG sería automaticamente dado de baixa na organización.

E cando todo parecía solucionado e Gómez Román estaba agradecendo a confianza depositada pola asemblea na dirección, chegou Castelao «a quen o Comité confiara a misión de facer chegar a quen debía atendela a indicación de que, para facer un servizo a Galicia e a República, enroitase por outros rumbos a política galega». E Castelao comunicoulle á asemblea que Paz-Andrade lle presentara a súa baixa no partido, o que confirmaba os insistentes rumores de que fora fichado para o Partido do Centro, de Portela Valladares. Naturalmente, a noticia causou consternación, aínda que dados os antecedentes próximos non era tan sorprendente que Paz-Andrade eludise subir ó mesmo barco que socialistas e comunistas. E causou algo máis. Nada máis clausurada a asemblea, o Comité Executivo xuntouse e, en vista da noticia dada por Castelao, acordou non facer público o manifesto aprobado porque o seu chamamento a unir esquerda e centro podería ser interpretado «maliciosamente». Así que redactou outro moito máis breve que se limitaba a facer público o respaldo recibido pola dirección, os poderes que se deron a esta para actuar en cada circunscrición e a ratificación da lealdade do PG ós compromisos adquiridos [coa Izquierda Republicana de Azaña] sempre que recibise un trato xusto. Dito noutras palabras, o *affaire* Paz-Andrade borraba a opción centrista da axenda do PG e deixáboo cunha soa saída política viable: aceptar o que lle ofrecesen na Fronte Popular²⁰.

Estes feitos fan increíble dabondo a versión que dá Paz-Andrade do asunto (T. Calvo, 1998: 119-120). Di que Portela lle propuxo entrar na candidatura centrista²¹ e que el, antes de dar unha resposta, llo consultou a Castelao, quen lle aconsellou que aceptase porque así poderían gañar un deputado máis por Pontevedra. A non ser que lle supoñamos a Castelao unha dobrez moi incompatible con todo o que sabemos del, esta escusa de Paz-Andrade non encaixa nin ben nin mal co acontecido na asemblea, que é incontestable porque está rexistrado por unha fonte coetánea e imparcial.

En todo caso, Paz-Andrade non obtivo ningún beneficio político desa xogada (agás o posterior e imprevisible de non aparecer involucrado na Fronte Popular ante os vencedores da guerra civil, que non sería pouco e vital beneficio) pois só obtivo 55.946 votos e quedou sen escano, mentres que Portela si saíu deputado con 70.350 votos, poucos en comparación cos 103.436 de Castelao, o máis votado da provincia. Estas diferenzas cos seus ex-compañeiros de tantos anos non destruíron o galeguismo basal de Paz-Andrade, que participou activamente na campaña a prol do Estatuto e puxo así o seu grao de area para que o 28 de xuño chegasen finalmente os froitos dos esforzos de tantos anos, tamén dos seus.

20 Unha pormenorizada crónica desta asemblea en *A Nosa Terra*, nº 401, 31-I-1936.

21 A relación de Paz-Andrade con Portela fora estreitándose a través da crecente colaboración do primeiro en *El Pueblo Gallego*, propiedade do segundo. De feito, nos anos trinta Paz-Andrade era un dos editoriais do xornal.

Valentín Paz-Andrade, ideoloxicamente nacionalista, demócrata e centrista, xogara en 1930-1931 un papel fundamental na decantación republicana do nacionalismo galego e na acumulación de forzas que levou ó salto cualitativo que supuxo a posta en marcha do Partido Galeguista. Até ese momento amosou unha coherencia nacionalista e un compromiso impecables, que despois foron minguan-do até o punto de abandonar nun momento decisivo a empresa á que dedicara o mellor de si mesmo durante quince anos. Nunca poderemos saber con certeza os motivos desta deriva, motivos que el cubriu sempre cun espeso silencio.

ANEXO I. AFILIADOS DO GRUPO AUTONOMISTA DE VIGO

ÁLVAREZ GALLEGO, Gerardo. Avogado, mestre, periodista. Fundador PG.
ÁLVAREZ TOME, Manuel. Consignatario. PG.
BARREIRO PARADELA, A.
BARROS MARTÍNEZ, Elías. Avogado. Fundador PG
BOUZA LOURIÓN, Félix. Dependente de comercio. PG.
CAÑIZO, Manuel. Veterinario.
CARBALLEIRA BERGUEIRO, Juan. Periodista. Fundador PG.
CONDE GONZÁLEZ, Jesús. Debuxante e periodista.
COSTAS IGLESIAS, Manuel. Armador. Concelleiro de Vigo 1931.
COSTAS MORENO, Ricardo. IF, 1917-22. GAG, 1931. Comerciante (ultrama-
rinos).
CRESPO TIESO, Bernardino. Fabricante de camisas.
CRUCES, Balbino. IF, 1917-22; GAG, 1931. Comerciante (Zapatería).
DIESTE, Rafael, 1924-31. Periodista e escritor.
DOMÍNGUEZ, Eloy (A GUARDA). Industrial (fábrica e almacén de cales e
cementos).
DOMÍNGUEZ LUNA, Moisés. Médico. PG.
FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Antonio. Enxeñeiro.
FERNÁNDEZ MATO, Ramón. Ferreira do Valadouro/Vigo. I AN, 1918/Presid.
Comité Electoral GAG, 1931. Asinante compromiso de Barrantes. Periodista.
Fundador PG.
FERNÁNDEZ-VALDES COSTAS, Manuel. Funcionario de Aduanas.
FERRO COUSELO, Xesús. Seg, 1925; GAG (Vigo), 1931. Profesor 2ª Ens. Fun-
dador PG.
FRAIZ VILLANUEVA, Víctor. Sec. GAG, 1931. Mestre nacional.
FREIRE, Paulino. IF, 1917; GAG, 1931. Comerciante (efectos navais).
FUERTES, Gerardo (A CAÑIZA). Propietario e comerciante (comestibles, louza,
axente de seguros). Fundador PG.
GÓMEZ ALONSO, Javier. PG.

- GÓMEZ ROMÁN, Manuel. Arquitecto e propietario principal.
- GONZÁLEZ, Gerardo. PG.
- GONZÁLEZ PASTORIZA, Roberto. MN, 1919-22; GAG, 1931. Avogado. Fundador PG.
- GROVAS ESTEVEZ, Ramón. Comisionista. PG.
- ISLA COUTO, Jaime. Estudante de Bacharelato. PG.
- ISLA COUTO, Ramiro. Viaxante de comercio. PG.
- LÓPEZ OTERO, Casto. Empregado. Fundador PG.
- LÓPEZ ROCA, Germán. Cons. 1º IF, 1917-19; GAG, 1931. Estudante Escola Industrial/Representante de comercio.
- LORENZO MARTÍNEZ, Fernando. Secretario Xudicial. PG.
- MONTENEGRO, Santiago. Exportador de peixe. Concelleiro Vigo, 1931.
- MONTERO, José. Empregado de comercio.
- PANTALEÓN JANO, Eduardo (A GUARDA), Comerciante. Ferrería.
- PAZ-ANDRADE, Valentín. Santiago/Vigo. IF, 1919-20, presidente Xuventude Escolar Nazonalista, 1920/ Director de *Galicía*, delegado ING, 1923; VI AN, compromiso de Barrantes; presidente GAG; candidato a Cortes, 1931. Avogado e periodista. Fundador PG.
- PAZOS TRONCOSO, Casimiro. Empregado. PG.
- PEREIRO AREAL, Maximiliano. Fabricante de chocolates. PG.
- RECONDO RODRÍGUEZ, Rodrigo. Comisionista. PG.
- REY COLMEIRO, José. Practicante
- SAS SEQUEIROS, Enrique de. Xefe de Depósitos de Ferrocarril. PG.
- SEOANE LÓPEZ, Antonio. Empregado de Banca. PG.
- SOTO VALENZUELA, Javier. MN, 1920-22. GAG, 1931. Apoderado de fábrica de conservas. PG.
- TEMES, Faustino. Músico e director de banda.
- TEMES DIÉGUEZ, Ovidio. Apoderado de fábrica de conservas. PG.
- TOMÉ PÉREZ, Justo. Comerciante. PG.
- TORRES LÓPEZ, Apolinar. Mestre nacional. Fundador PG.
- USERO MACOA, Lois. Comercio. PG.
- VARELA DA COSTA, José. IF, 1917-19, vocal CD; GAG, 1931. Xastre.
- VIDAL PAZOS, Raimundo. MN, 1922; Compromiso de Barrantes, 1930; GAG, 1931. Avogado.
- VILLAR CIMADEVILA, M. Comerciante e exportador de peixe.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Calvo, Tucho (1998): *Valentín Paz Andrade. A memoria do século*. Sada: Edicións do Castro.
- Freixanes, Víctor F. (1982): *Unha ducia de galegos*. Vigo: Editorial Galaxia.
- G.A.G. [Grupo Autonomista Galego] (1930a): *Discursos pronunciados o Día de Galiza no mítin celebrado no Teatro García Barbón de Vigo*. A Coruña: Imp. Nós.
- (1930b): *Manifesto Politéco do Grupo Autonomista Galego*. s.l., s.i., s.d. Arquivo Paz-Andrade.
- (1930c): *Estatutos do Grupo Autonomista Galego*. Arquivo Paz-Andrade.
- (1931a): *Grupo Autonomista Galego*. Vigo: s.d., s.i., 1 p. Fundación Penzol-Fondo García Bodaño.
- (1931b): *GALEGOS: ¡Ô servicio da Terra!* Asdo: Pol-o Grupo Autonomista Galego, O Consello Direitivo. Vigo, 23 de abril, s.i., 1 p. FP-FGB.
- (1931c): *Galego!*, Pontevedra: s.d. [xuño], Tip. de Julio Antúnez. Octavilla electoral, 1 p. FP-FGB.
- (1931d): *Candidatura Galleguista*, s.l., s.d. [xuño], s.i. Folla electoral, 1 p. FP-FGB.
- Insúa López, Emilio (2002): *Antón Villar Ponte. Vida, obra, traxectoria cívica e pensamento*. Tese de doutoramento, Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago de Compostela, 3 vol.
- Paz-Andrade, Valentín (1916): «Fides, Patria, Amor», *Gaceta de Galicia* 26-VIII, 1.
- (1920): «Pequenos ensaios de bioloxía políteca», *A Nosa Terra* 127, 5-IX, 1.
- (1921): «A loita dos traballadores da terra», *A Nosa Terra* 141, 31-V, 7-8.
- (1922): «Políticos e intelectuales», *Galicia* 19-IX, 1.
- (1930): «A nosa definición autonomista», *Nós* 80, 15-VIII, 159-164. Discurso no Teatro García Barbón de Vigo o 25 de xullo. Editado tamén como folleto, GAG, Vigo, 1930.
- (1931): «Galicia na Monarquía e na República», *Heraldo de Galicia*, 28-IV, 4.
- (1932): «A idea e a masa. Sentimento e razón da autonomía», *A Nosa Terra* 295, 25-VII, 1.
- (1982): *Castelao na luz e na sombra*. Sada: Edicións do Castro.

- (1997): *Epistolario*. Sada: Ediciós do Castro. Edición ao coidado de Charo Portela e Isaac Díaz Pardo.
- Risco, Vicente (1930a): *El problema político de Galicia*. Madrid: Compañía Iberoamericana de Publicaciones.
- (1930b): «Bon Ani-Novo irmáns!», *A Nosa Terra* 268, 1-I-1930, 3-4.
- Vázquez Souza, Ernesto (2003): *A Fouce, o hórreo e o prelo. Ánxel Casal ou o libro galego moderno*. Sada: Ediciós do Castro.